

ANDREAS BOECKH

Populizmus Latin-Amerikában: Gazdasági válságok, új fejlesztési koalíciók¹

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

A populizmus fogalmát oly sokféle politikai jelenségre alkalmazzák, hogy használhatósága nemegyszer kérdésessé válik. A kutatók java-része legalábbis sejti: ez az általános terminus fölöttébb eltérő körülményektől meghatározott sajátosságokat ölel fel (Ionescu–Gellner 1969). Populistának neveznek olyan merőben különböző jelenségeket, mint a radikális farmerek követelései az Egyesült Államokban, a szakszervezeteket és parasztszövetségeket létrehozó és mobilizáló városi középosztályi pártok néhány latin-amerikai országban, a társadalmi megváltást a parasztságtól váró és a parasztsággal együtt kereső romantikus városi értelmiségiek Oroszországban, vagy mint a parasztpártok Kelet-Európában, a bolttulajdonosok által támogatott jobboldali mozgalmak Franciaországban (*poujadizmus*), és a reformista katonai diktatúrák Egyiptomban és Peruban – nos ha a populizmus szóval jelöljük mindezeket a jelenségeket, akkor fölmerül a kérdés, hogy mégis mi az a közös elem bennük, ami e gyűjtőnév használatát indokolná. Gyanítható, hogy a populizmus elnevezés egyfajta mankó, mely segít közös kategória alá sorolni a nem liberális-demokratikus, de nem is szocialista, ám azért nyíltan fasisztának sem minősülő törekvéseket.

A populista mozgalmak és ideológiák nemcsak zavarba ejtő tarkaságukkal lepnek meg, hanem azzal is, hogy a legkülönbözőbb történelmi időszakokban kelnek életre: nyilvánvaló tehát, hogy a populizmus nem köthető egy meghatározott történelmi korszakhoz. A populizmust oly gyakran nyilvánították már halottnak, hogy az az érzésünk támad: ez valami kiváltképp ellenálló „fajta”, mely a legvá-

ratlanabb pillanatokban újra meg újra felbukkan. Ha valamit mégis mondhatunk róla, az alighanem a gyors átmenetekkel való összefüggése.

Tanulmányom arra a régióra korlátozódik, amelyet behatóbban ismerek, Latin-Amerikára, s következtetésem még e földrajzilag behatárolt térségen belül is csupán korlátozott érvényűek. Latin-Amerikában egyaránt található újonnan iparosodott országok és olyanok, amelyek az *alig fejlett* és az *alulfejlett* mezsgyéjén vannak. Populista mozgalmak és kormányok mindkét országtípusban fellelhetők: Mexikóban, Bolíviában és még néhány hasonló országban a populista politikának fontos eleme a bennszülött népesség jelentős csoportjának politikai integrációja, Argentínában viszont ez a probléma fel sem merül. Bolíviában és Mexikóban központi kérdés volt a földreform, ezzel szemben Argentínában a populizmus csaknem kizárólag városi mozgalom. Általános következtetéseket levonni a populizmust illetően tehát még egy ilyen történelmileg és kulturálisan jól körülhatárolható térségen belül is fölöttebb kockázatos vállalkozás.

GAZDASÁGI RECESSZIÓ, MEGOLDATLAN URALMI VÁLSÁG ÉS A POPULIZMUS KIALAKULÁSA

A latin-amerikai országok függetlenné válásuk óta számos gazdasági átalakulást mértek, amelyek mindig együtt jártak a politikai szféra változásaival. Az önállóság elnyerése után gyenge gazdasági teljesítményt nyújtottak, s emiatt kedvezőtlenül alakultak a világgpiachoz fűződő kapcsolataik; a gazdasági kudarcok következtében a politikai uralom bizonytalanná vált. Az exportérdekelt csoportok – kevés kivétellel – képtelenek voltak a világgpiacba történő gazdasági integrálódással megvalósítani modernizációs terveiket; a hatalom hamarosan kicsúszott a kezükből, s a belső területek vezetői, a caudillók kezébe ment át. Bár a caudillók ellenőrizték az országot, többségüknek egyáltalán nem volt értékelhető programja. Ebben az ingatag politikai helyzetben egymást követték a puccsok és a polgárháborúk. Kétségtelen, hogy a caudillók nem indítottak el populista mozgalmakat, ám azt meg kell hagyni, hogy politikai stílusuk számos, a modern populista mozgalmakra jellemző elemet tartalmazott, ilyen például a híveikhez fűződő szoros kulturális és személyes kapcsolat a népszavazásokra hivatkozó legitimitást is beleértve, vagy a politikai szimbólumokkal való ügyes manipulálás, a vidék tradicionális értékeinek kijátszása az idegen – értsd: a városi liberális – célok és értékek ellen. Bár a hatalomra jutott caudillók legtöbbször gyorsan alkalmazkodtak a városi életmódhoz, vonzerejüket részben egy megfordított értékrendnek köszönhették: míg a városiak és a liberális elit tagjai szerint a harc a „civilizáció és a barbarizmus”²² között folyt, addig a konzervatív caudillók úgy látták, hogy a liberális törvénytelenység ütközik össze az ősi hagyományokkal. A caudillók nem voltak a modernizáció ellensé-

gei, csupán a nyugat-európai társadalmi célok és értékek feltétlen átvételét ellenezték. Voltaképpen nem másról, mint magáról a latin-amerikai identitásról folyt a vita, mely később a populista ideológia fontos elemévé vált. Tény, hogy a modernizáció liberális programja nemcsak a latin-amerikai népi kultúra ellen intézett nyílt támadást, hanem a térség önellátó gazdaságait is szét kívánta rombolni, ami kikerülhetetlenül a nagy többség életszínvonalának romlásához vezetett (részletesen lásd Burns 1980).

Bár a caudilló-uralom magán viseli a populizmus egy-két vonását, hiányzik néhány fontos elem: a helyi és a regionális kultúra, illetve gazdaság szétaprózottsága miatt nem beszélhetünk tömegmozgalomról, nem voltak meg a feltételek ilyen jellegű mozgalom megszervezéséhez. Senki sem fordult a „kizsákmányolt tömegekhez”, minthogy egyáltalán nem is léteztek tömegek, a caudillók pedig követőiket csak katonailag voltak képesek megszervezni. A politika a caudilló-uralom alatt a népszavazások ellenére továbbra is az elit ügye volt. A caudillók ráadásul minden további nélkül beleolvadtak a társadalmi és politikai elitbe, így oligarchia-ellenes követeléseknek egyszerűen nem lehetett helye.

Az exportorientált gazdaság megszilárdulásával – ez a 19. század közepére tehető – a caudillók ideje lejárt. A gazdasági stabilizálódást politikai konszolidáció kísérte: a századforduló felé létrejöttek – egyes országokban előbb, másokban később (Közép-Amerikában és a Karib-szigetvilágban pedig egyáltalán nem) – az úgynevezett „oligarchikus köztársaságok”. A politikai stabilitást a gazdasági fejlődés előfeltételének tekintették, a gazdasági fejlődést pedig csak úgy tudták elképzelni, hogy a latin-amerikai országok nyersanyag- és élelmiszer-termelőként betagozódnak a világpiacba és alkalmazkodnak munkamegosztási rendjéhez. Ez a kifelé irányított import-export gazdaság politikailag megkérdőjelezhetetlen maradt, és elég előnnyel járt az egymással versengő elitrétegek számára ahhoz, hogy egyfajta hegemón fejlődéselvvé váljon. Argentínában például, ahol ez a típusú modernizáció már korántsem csak az uralkodó rétegeknek hozott hasznot, a Szocialista Párt volt a szabadkereskedelem legbuzgóbb védelmezője (Solberg 1973).

Néhány országban az exportorientált fejlődés jelentékenyen megváltoztatta a társadalmi struktúrát: a déli félteke országaiban az erősödő középosztály tiltakozni kezdett az oligarchikus és kirekesztő politika ellen, miközben szárnyait bontogatta egy új munkásosztály. E fejlemények azonban még mindig nem vezettek a populista mozgalmak kialakulásához. Chilében és Argentínában a középosztály az általános választójogot követelő, s azt végül megvalósító radikális pártok körül szerveződött, az izmosodó munkásosztály pedig mindenféle pártbefolyástól függetlenül hozta létre anarchista és szocialista szakszervezeteit. Mindamellett erre az időszakra tehetőek az első olyan kísérletek, melyek a társadalmi ellentéteket a munkásosztály integrálására irányuló reformokkal kívánták feloldani, elébe vágva az osz-

tálykonfliktusok kiéleződésének. Peruban például a konzervatív sajtó „államszocializmust” követelt, amin egyfajta bismarcki típusú társadalmi reformot értettek (Boeckh 1979: 6. fej.). A különböző társadalmi érdekek között döntőbíróként közvetítő, a harmonikus, konfliktusmentes fejlődést biztosító állam képzete régóta él Latin-Amerikában, gyökerei egészen a spanyol gyarmati hagyományokig nyúlnak (Mols 1987). Az állam szerepét hangsúlyozó felfogás a munkásosztály problémáira kívánt a konzervatív viszonyoknak megfelelő, s inkább szónokias, semmint gyakorlati választ adni. Évtizedekkel később az államközpontú retorika ennek ellenére mintául szolgált a populista rendszerek reformpolitikájához, amely ezúttal is a társadalmi konfliktusok megelőzését s ennek révén a fejlődés új útját hirdető szövetségek kialakítását szorgalmazta. A populista rezsimeknek Latin-Amerikában nem sok újat kellett kitalálniuk: bőséggel meríthettek a politikai hagyományokból, amelyeknek elemeit sajátos módon, céljaiknak megfelelően kombinálták.

Az 1930-as világválság lerombolta az addigi fejlődés alapjait Latin-Amerikában, és avittá minősítette a nemzetközi munkamegosztásról alkotott hagyományos elképzeléseket; mindennek folyományaként érvényét vesztesztette a fejlődésről, a fejlődés hasznának és terheinek megosztásáról szóló politikai konszenzus. Az exportérekelt osztályok politikai uralma bomlásnak indult, a politikai stabilitás a múlté lett (Graciarena–Franco 1981: 1. fej.). 1930-ban valósággal puccshullám söpört végig Latin-Amerikán. Egy részük védekező jellegű volt, a hatalmukban fenyegetett agrároligarchiák próbálták államcsínyek révén megerősíteni helyzetüket (például Argentínában). A brazil puccs azonban az első latin-amerikai populista rendszer nyitányának bizonyult, előkészítve az utat az 1937-től 1945-ig tartó Vargas-diktatúra *Estado Novo*-jához. Kolumbiában 1930-ban a Liberális Párt véget vetett a Konzervatív Párt hosszan tartó politikai hatalmának, és négy évvel később erőteljesen populista jellegű reformokat vezetett be. Néhány országban az 1930-as válság hullámai csupán kisebbfajta politikai káoszt idéztek elő, amelyből jó néhány év múltán alakult csak ki új gazdasági és politikai rend (Bolívia). Guatemalában a gazdasági válság a legrosszabb fajta hagyományos diktatúrát hívta életre (1931–1944).

A gazdasági válság fokozta a társadalmi feszültségeket és ugyanakkor olyan társadalmi átalakulásokat indított el, melyek megteremtették a populista mozgalmak és rendszerek megjelenésének társadalmi és politikai előfeltételeit. Egyes latin-amerikai országokban, például Argentínában, az exportra termelő agrárágazatok válsága a városokba irányuló, tömeges migrációt indított el. Az új városlakók nem rendelkeztek világos politikai-ideológiai elképzelésekkel. Kétséges ugyan, hogy valóban egy hatalmas, „rendelkezésre álló tömeget” alkottak-e, mint a szakirodalom némely képviselője állítja (Hennessy 1969; Ianni 1973)³, ám annyi bizonyos, hogy klientélista beállítottságuk és a politikáról meg a politikai lojalitásról alkotott személyköz-

pontú felfogásuk meglehetősen immunissá tette őket a társadalmi osztályok fogalmaiban gondolkodó baloldali pártok és szakszervezetek szónoklataival szemben. Közömbösségüket csak fokozta, hogy ezek az intézmények nem tudtak megoldást kínálni a legalapvetőbb materiális szükségleteik kielégítésére. A napi lakhatási és megélhetési gondokkal küszködő tömegek azok felé a politikai irányzatok felé fordultak, amelyek éppen ezekre a problémákra adtak választ, és olyan nyelven, amelyet mindnyájan megértettek.

A válság a középosztály egyes rétegeit is hátrányosan érintette, veszélyeztetvén életszínvonalukat és társadalmi státuszukat. Ezek a rétegek aligha találhattak vigaszt olyan ideológiákban, melyek egy kalap alá vették őket a munkásaosztállyal, hiszen, épp ellenkezőleg, Latin-Amerikában a középosztály leghőbb vágya mindig is az volt, hogy a felsőbb osztályt utánozhassa és társadalmilag elfogadottá tegye magát köreiben (Ratinoff 1967). A felsőbb osztály kasztra emlékeztető magatartása, valamint a válság által okozott jövedelmi és státuszvesztések radikalizálták a középosztály egyes csoportjait. A merev latin-amerikai társadalomszerkezet következtében gyakran bezárultak a középosztály tagjai előtt a képzettségüknek megfelelő gazdasági lehetőségek. A populista mozgalom csaknem valamennyi vezetője a középosztályból került ki, és többnyire a középosztály tagjai alkották a populista mozgalmak szervezeti magját (Henessy 1969). Még a perui populista katonai rezsimen belül is érezhető volt az oligarchia kirekesztő magatartásával és parazitizmusával szembeni harag és megvetés.

Kétségtelen, hogy a gazdasági válság Latin-Amerikában egyben a régi hatalmak válsága is volt: megrendült a kifelé irányított fejlődés addigi legfőbb oszlopainak és haszonélvezőinek pozíciója. Különbség az egyes országok között csupán abban fedezhető fel, hogy mennyi idő telt el a gazdasági válságtól a politikai letűnésükig, s ami a politikai összeomlást követte, az a legtöbbször populista rezsim volt, még ha akadtak is kivételek. Argentínában az 1943-as katonai puccs egy olyan korszakot zárt le, amelyről később bebizonyosodott, hogy a latin-amerikai populista vezetők mintapéldányának tartott *Juan Domingo Perón* hatalmához (1946–1955) szolgáltatott előjátékot. Brazíliában az 1930-as puccs után *Getúlio Vargas* lett az elnök, aki mindinkább a populista politikai módszereket részesítette előnyben. A hosszú forradalmi folyamat (1911-től kb. 1917-ig) eredményeként hatalomra kerülő mexikói vezetés úgy reagált az 1930-ban kirobbant gazdasági válságra, hogy komolyan vette néhány korábbi forradalmi ígéretét (pl. az agrárreformot) s populista jellemvonásokat öltött magára (*Lázaro Cardenas* 1934-től 1940-ig tartó elnöksége alatt). Még Kolumbiában is – ahol pedig tovább élt a hagyományos pártrendszer – sikerült a tömegmozgósítás populista technikáit használó liberális pártnak keresztülvinnie néhány reformot (elsősorban 1934 és 1938 között), s a rendszer az 1940-es évek közepe tájékára itt is kitermelte a maga populista caudillóját, akit csupán egy lépés választott el az elnökké

válástól, amikor 1948-ban meggyilkolták. Bolíviában 1952-ben populista rezsim került hatalomra, Guatemalában pedig 1944-ben végleg összeomlott a régi hatalom, hogy átadja helyét egy populista berendezkedésnek (1945–1954). Peruban a gazdasági válság óriási lökést adott a populista APRÁ-nak – annak a pártnak, mely az összes közül a legerősebbé vált, s csupán a katonai beavatkozások sora tudta megakadályozni, hogy hatalomra kerüljön. Venezuelában 1945-ben lépett az ország élére a szintén populista *Acción Democrática* nevű párt.⁴

Az 1930-as években létrejött, az átmenet válságából kinőtt populista rendszerek nem voltak hosszú életűek, ám bukásuk ellenére olyan politikai mítoszt teremtettek, amely a válságos időkben politikailag ismét vonzóvá vált. A politikai hegemonia kérdése azonban a legtöbb országban a populista vezetők letűnése után is megoldatlan maradt, amit csak tetézett, hogy a nyomukba lépő új rezsimek gazdasági és szociális intézkedései lesújtó eredménnyel jártak. Lehetővé vált tehát a populista politikusok visszatérése: az 1945-ben elűzött *Getúlio Vargast* 1950-ben újból elnökké választották, majd közeli munkatársa, *João Goulart* 1961 és 1964 között az ország elnökeként irányította Brazília mind ez ideig utolsó populista kísérletét. *J. D. Perón*, miután az argentin hadsereg elfogadta újraválasztását, 1973-ban visszatért száműzetéséből. A perui hadsereg, mely évtizedeken át megakadályozta a populista APRA hatalomra kerülését, 1968-ban belefogott saját populista kísérletébe, 1985-ben pedig – az ország történetében először – megengedték, hogy egy APRA-jelölt kerüljön az elnöki székbe. Végül: az eredetileg populista venezuelai *Acción Democrática*, mely az 1980-as években, az olajtermelés következtében fellendült fejlődés megrekedése után kénytelen volt keresztülvinni egy neoliberais válságkezelő programot, ma egyre hevesebb támadásoknak van kitéve a középszintű katonai vezetők köréből kikerülő népszerű és kifejezetten populista ellenzék részéről. Az említett, kései populista kísérletek néhány év múltán kivétel nélkül kudarcot vallottak. A populizmus tehát ma már halottnak tekinthető olyan értelemben, hogy nem képes járható utat mutatni, ám mérgező hatása még mindig eleven, és kivált a neoliberalizmus felemelkedésének idején erősödik fel.

A történelem fintora, hogy Argentínában, Brazíliában és Peruban a neoliberais válságkezelő intézkedéseket ma éppen bizonyos populista technikákat alkalmazó módszerekhez nyúló rezsimek viszik keresztül, melyek felelevenítik a caudillo-misztikát, közvetlenül a tömegekhez fordulnak és – Peru esetében – nyíltan szembefordulnak a meglévő politikai pártokkal és intézményekkel. Ez talán nem is olyan meglepő, ha arra gondolunk, hogy az 1980-as évek válsága újból felforgatta a latin-amerikai társadalmak nagy részét, lezárva az állam által irányított iparosodás és egyáltalán az államilag dominált fejlődés korszakát. Az irányvesztés, az új játékszabályok körüli általános bizonytalanság és kivált a reáljövedelmeknek a társadalmi státuszok megrendülésével

együtt járó jelentős csökkenése – ami újból igen érzékenyen érintette a középosztályt – előkészítette a talajt a populista áramlatok, a „megmentők” színre lépéséhez. Mindezek ellenére kétséges, hogy a latin-amerikai országok egy részében felbukkanó ismerős irányzatok többre is képesek, mint bizonyos populista technikák alkalmazására. A piaci szabályokhoz igazodó latin-amerikai társadalmak átalakulása – ha egyáltalán sikerül – csak hosszú távon vezet társadalmi felemelkedéshez. Azok a populista megmentők, akik nem tudnak az embereknek itt és most anyagi előnyöket biztosítani, nagyon hamar elveszítik vonzerejüket.

A POPULIZMUS ÉS AZ ÚJ UTAT HIRDETŐ POLITIKAI SZÖVETSÉGEK

Az 1930-as években a hagyományos latin-amerikai exporttermékek európai és Egyesült Államok-beli piacainak beszűkülése lökést adott az importhelyettesítő iparcikkek termelésének. A régi hatalmi csoportok és az exportorientált agrár- és kereskedelmi ágazatok gyengesége lehetővé tette, hogy új politikai szereplők vegyék kezükbe a kormány irányítását, és nekilássanak egyfajta iparosításnak, akár – mint később látni fogjuk – a régi exportszektor rovására is. Egyes országokban a politikai élet új szereplői az állami bürokráciától és a tercier ágazat képviselőitől támogatott középosztályi pártok voltak (az APRA Peruban, az *Acción Democrática* Venezuelában és az MNR Bolíviában), amelyek egyre inkább radikalizálódtak annak hatására, hogy a régi hatalmi csoportok nem fogadták el őket a hatalomra aspiráló versenytársnak. Más országokban viszont a hadsereg, illetve bizonyos csoportjai léptek a politika színpadára, hogy mint felfegyverzett technokraták a populista fejlődési stratégia segítségével próbálják meg hazájukat modernizálni (Peru 1968). Az is előfordult, hogy a hadseregben csak egyes politikusok vagy személyiségek váltak ki (*Vargas* Brazíliában és *Perón* Argentínában), akik aztán létrehozták saját politikai mozgalmukat.

A populista rendszerek a különböző országokban más-más politikai formát öltöttek: egyesek hűek maradtak a demokratikus elvekhez, mások korporatista jegyeket viselő, tekintélyelvű diktatúrákat hoztak létre. Ennek ellenére fejlődési stratégiáik és politikai szövetségeik nagyjából hasonlóak voltak. Stratégiájukat minden esetben az importhelyettesítő iparosítás jellemezte⁵, hol erősebb, hol gyengébb nacionalista felhangokkal (Alba 1966; Hellinger 1984). A gazdasági nacionalizmus nemcsak az importhelyettesítő ágazatokat célozta meg, képviselői a kitermelő ágazatokat is nemzeti ellenőrzés alá kívánták vonni, megszüntetve e területen a külföldi tőke addig csaknem kizárólagos uralmát. A világgazdasági válság legyengítette az amerikai és a brit tőkét, mely aztán a második világháború során csaknem minden energiáját a hadi termelésben kötötte le, és így egyfajta zöld út nyílt

a latin-amerikai kormányok előtt nacionalista politikájuk keresztülviteléhez. Ráadásul a háború előestéjén és alatt az amerikai kormány kiegyensúlyozott kapcsolatokra törekedett déli szomszédaival, és nemegyszer hajlandó volt engedni a gazdasági vitákban (lásd pl. Grayson 1980).

Iparosító politikájukat a külső és a belső ellenzékkel szemben védelmezve a populista kormányok igyekeztek szövetséget kötni a helyi gyárosokkal és – mint ifjabb üzlettárral – az ipari munkássággal (Epstein 1989). Az iparosítást támogató intézkedések egyben a gyárosok megnyerését is szolgálták; közéjük sorolható a behozatallal szembeni védelem, az ipari ágazatok importszükségleteinek kielégítését elősegítő cserearányok kialakítása, az államilag támogatott hitelek stb. A munkásokat egy sor olyan intézkedéssel édesgették magukhoz, amelyek mind-mind azon a régi (már említett) felfogáson alapultak, hogy az osztályok közötti kapcsolatokat a békés és harmonikus fejlődés érdekében az államnak kell elrendeznie. A populista rezsimek többsége támogatta az ipari munkások szakszervezetekbe tömörülését, megszerezve így a szakszervezetek fölötti politikai ellenőrzést. Ez az irányvonal kivált a frissen bevándorolt népesség körében vezetett sikerre, miközben a régi szakszervezetek gyakran engedményekre kényszerültek (Berquist 1986; Boris 1990). Kifejezetten a városi munkások helyzetének javítását szolgáló szociális törvényhozás, a társadalombiztosítási programok, az oktatás és a közegészségügy állami fejlesztése – mindez a munkásoknak és egyáltalán az alsóbb osztályoknak nyújtott ellenszolgáltatás volt. Az ipari munkások reálbére csaknem valamennyi latin-amerikai országban jelentősen emelkedett, legalábbis a populista rendszerek hatalmának kezdeti időszakában. A munkásokkal való paternalista és klientélista bánásmódot a politikai szimbólumok ügyes manipulálása tette hatásosabbá.

A szociális intézkedések és a bérreformok általában nem érintették a kisüzemekben dolgozó munkásokat és a parasztságot. Ennek ellenére túlzás lenne azt állítani, hogy a latin-amerikai populizmus kizárólag városi jelenség. Egyes országokban (Venezuelában és Peruban) például a populista pártok szép eredményeket értek el a mezőgazdasági munkásság és a parasztság megszervezése terén (Powell 1970), Mexikóban, Bolíviában és Peruban (1968 után) pedig a populista vezetők kiálltak az agrárreformok mellett.⁶ Közelebről tekintve azonban a populista pártok és rendszerek inkább az agrárágazat modernizálásában, semmint magában a földreformban voltak érdekelték. A 19. század végi és a 20. század eleji Oroszországtól és Kelet-Európától eltérően, Latin-Amerikában a mezőgazdasági kérdés és a paraszti értékrend nem játszott központi szerepet a populista mozgalmakban, illetve a populista szövetségekben.

Az állami gyámkodással véghezvitt iparosítás politikája a korábbiakhoz képest jócskán megnövelte az állam gazdaságirányító hatáskörét (lásd pl. Anglade–Fortin 1985), minek következtében tetemesen megszaporodott az igazgatási szervezetek száma.⁷ Az alapvető ipará-

gak és/vagy a kitermelő ágazatok államosításával, valamint a magán-szektor által (egyelőre) az érdekeltség hiánya miatt elhanyagolt ágazatok felfuttatásával az állam vált a legnagyobb vállalkozóvá, beruházóvá és munkadóvá (Mexikó esetére lásd Ehrke 1986; Bolíviára vonatkozóan Mansilla 1987: 4. fej.).

Tekintve, hogy a latin-amerikai populista pártok gerincét a középosztály alkotta, nem meglepő, hogy a populista fejlesztési stratégia és szövetségi politika elsőszámú hasznélvezője maga a középosztály volt. Az állami bürokrácia mérhetetlen felduzzasztása, továbbá az oktatás és az egészségügy terén vállalt állami feladatok megszapordása számtalan új állást teremtett a középosztály tagjai számára az általuk hagyományosan leginkább előnyben részesített területen: az államigazgatásban. Noha az oktatásra és az egészségügyre, valamint a nyugdíjakra és a társadalombiztosításra fordított állami kiadások növekedése az ipari munkásságot is pozitívan érintette, a közép- és felsőfokú végzettség előtérbe kerülésével, s úgyszintén az egészségügyi szolgáltatások kiterjesztésével elsősorban a középosztály járt jól.

Az állami vállalatok és intézmények, amelyek kezdetben a fejlesztési stratégiát szolgálták, csakhamar a politikai klientéla legfőbb állásadóiá váltak. Ezekhez a megoldásokhoz persze nem csupán a populista pártok folyamodtak, mindenestre e téren a populisták új normákat állítottak fel (Mansilla 1987). Sokan úgy vélik, hogy az ipari fejlődés korszakában új, „állami osztály” alakult ki⁸, amely kis részben az állami szektor, nagyobb részben pedig a magángazdaság szabályozása révén befolyásolja a társadalmi jólétet, s hogy a társadalmi átalakulások következtében „minden hatalom, pénz és rang az állami intézmények irányításából, s nem a legfontosabb termelési eszközök birtoklásából származik” (Mansilla 1987: 60). A jelek szerint tehát megintcsak régi latin-amerikai hagyományok élednek újjá, ezúttal a modern iparosítási stratégia köntösében.

A populista stratégia azonban több okból is zátonyra futott. Először is megváltoztak a populista rendszerek létrehozásának kedvező külső feltételek. A második világháború után a külföldi (elsősorban amerikai) tőke visszanyerte régi erejét, és újból érdeklődéssel figyelte a latin-amerikai viszonyok alakulását. A bajt csak tetézte, hogy a hidegháború légkörében az amerikai kormány a gazdasági nacionalizmusban és a belső – elsősorban agrár – reformokban a kommunista hatalomátvétel előkészítését látta. Guatemalában 1954-ben az Egyesült Államoktól nyíltan támogatott felkelők döntik meg a populista rendszert, majd 1964-ben az Egyesült Államok kormánya melegen üdvözli a *Goulart*-kormány ellen irányuló katonai puccsot, amely hosszan tartó katonai diktatúra kezdetét jelentette; 1965-ben a Dominikai Köztársaságban amerikai katonai beavatkozás akadályozza meg, hogy a reformista csoportok átvegyék a hatalmat. A szocialistának aligha nevezhető perui reformista katonai rezsimet az amerikaiak mégis baloldalisággal vádolják, s külkereskedelmi téren ott tesznek keresztbe az országnak, ahol csak tudnak. Gazdasági kérdésekben a

populista rendszerek egyike sem volt képes kitarítani nacionalista álláspontja mellett. Vagy irányvonalat változtattak, mint az 1950-es évek elején *Perón*, vagy a bukásuk után hatalomra lépő rezsimek tették meg ezt helyettük.

A külső nyomásnál is fontosabb volt azonban, hogy az állam által kezdeményezett populista szövetségek rövid idő után máladozni kezdtek. Az új iparágak a belső piacot vették célba, és a túlzott protekcionizmus miatt képtelenek voltak az exportból kitermelni a fennmaradásukhoz szükséges külföldi valutát. Az üzemek működéséhez elengedhetetlen pénzeszközöket és termékeket továbbra is importálni kellett, ennek árát pedig a mezőgazdaság és a bányászat hagyományos exportcikkeinek kiviteléből teremtették elő. A dolgok ilyenén alakulása ismét megerősítette a régi gazdasági elit befolyását, így azután az iparosítás hívei új szövetségesek felé kezdtek kacsintgatni. Noha a kapott állami támogatás – amely inkább *járadékos* osztállyá, semmint vállalkozóvá tette őket – óriási előnyt jelentett számukra, mindig is rossz szemmel nézték az államnak a populista fejlesztési stratégiában betöltött domináns szerepét. Az industrialisták egy része több lehetőséget látott a külföldi tőkével való együttműködésben, mint a gazdasági nacionalizmusban. A populista rendszerek kutyaszorítóba kerültek: ha elnyomó intézkedésekkel reagáltak, a tőke kimenekült az országból, s csak súlyosbodtak a gazdasági bajok, ha viszont nyíltan támogatták az új szövetséget, elvesztették népszerűségüket és rendkívül sebezhetővé váltak. Ráadásul a populista stratégia anyagi erőforrásai a legtöbb országban kimerültek, és az állami vezetés képtelen volt továbbfolytatni disztributív politikáját. Az ezt követő társadalmi megmozdulások idején a populista rezsimek kezéből többnyire kicsúszott a munkásmozgalom feletti ellenőrzés. Mint-hogy a gyáriparosok a populista berendezkedés legfőbb eredményének a munkásmozgalom megzabolázását tartották, s a rendszernek nyújtott támogatásukat is főképp ez motiválta, az állam ellenőrző funkciójának gyengülése a populista politikát fölöslegessé tette a szemükben (lásd pl. Pecauc 1973). Ilyen körülmények között nem igényelt túl nagy erőfeszítést a populista kormányok megdöntése.

IDEOLOGIA, POLITIKAI MOZGÓSÍTÁS, HATALOM

Mint említettem, Latin-Amerika a populista rendszerek legkülönbözőbb válfajait produkálta, mégis úgy tűnik, hogy e rezsimek ideológiájukat, a politikai mozgósítás és a hatalomgyakorlás terén alkalmazott módszereiket tekintve sokban hasonlítanak egymásra.

A latin-amerikai populista ideológia az alábbiakkal jellemezhető:

– A hangsúlyt mindenkor az osztályszövetségekre és nem az osztályellentétekre helyezték. A szövetséget azonban nem terjesztették ki a társadalom minden tagjára. Az „oligarchiát” – ahogy a régi status quo

főszereplőit nevezték – kizárták belőle. Az oligarchia útjában állt a társadalmi fejlődésnek és általában a progressziónak. Az osztályszövetség előtérbe állítása összhangban volt a nacionalizmus újjáéledésével és mindenekelőtt az imperialista erők és szövetségesük, az oligarchia elleni kirohanásokkal. A társadalom pozitív erőt a „nép”, a „tömegek” alkották; a nép, illetve a tömegek a populista mitológiában sötét erők tehetetlen áldozataiként jelentek meg, s a populista mozgalom vezetői voltak hivatottak a megváltásukra. A „tömegeket” e beállítás szerint tisztességes, keményen dolgozó emberek alkotják, akik a társadalom valódi értékeit és hagyományait képviselik.

– Az osztályszövetség előtérbe állítása a fejlődés szempontjából a kapitalista és a szocialista modell egyidejű, nyílt elutasítását jelentette. A populisták el akarták kerülni a kapitalista, illetve a szocialista rendszerű fejlődés árát: egyrészt a kíméletlen versenyt, a szolidaritás hiányát és a kapitalizmus végtelen individualizmusát, másrészt pedig a kollektivisták berendezkedést és az egyéni szabadság elvesztését a szocializmusban. A populisták szerint a latin-amerikai országoknak „harmadik utat” kell követniük, a társadalmi igazságosság és a nemzeti szolidaritás elveinek jegyében kialakítva az új rendet (Mansilla 1974). A peronizmus hivatalos ideológiáját Argentínában „*justicialismo*”-nak nevezték.

– Mint említettem, e jelszavakkal az állam és a kormány szerepéről, valamint a társadalom megszervezéséről alkotott preliberális, spanyolgyarmati eszmékhez nyúltak vissza. A társadalom monisztikus, pluralizmust elutasító felfogása a katolikus társadalomelmélettel és a jakobinus forradalmi gondolattal mutat rokonságot. A populista ideológia e Janus-arcúsága tette lehetővé, hogy képviselői egyszerre hirdessék meg a forradalmi átalakulást és a hagyományos értékek újjászületését.

– Ez az ambivalencia elengedhetelen volt a latin-amerikai országok meglehetősen vegyes társadalmi erőinek egyesítéséhez; elvégre hogyan is lehetett volna másképp egy oldalra állítani a radikális társadalmi átalakulás híveit a modernizáció által régi életükből kiszakított, ám a fejlődésből mégis kirekesztett rétegekkel. A populista ideológia azonban lehetővé tette, hogy a hagyományok nevében kíséreljék meg a társadalom reformista átalakítását, s a kormány radikális tagjaival ugyanakkor mégis elhithessék, hogy ami történik, az forradalom. És a latin-amerikai országok némelyikének szélsőséges elmaradottságát, valamint a régi hatalmi elit hajlíthatatlanságát tekintve, a reformok valóban forradalomnak tűnhettek.

– Az imperializmus-ellenesség, az idegen modellek elutasítása, az új és jobb fejlődési út hirdetése némileg szintén a nemzeti büszkeség és identitás újrateremtésével van kapcsolatban. Az Egyesült Államok, az „első új nemzet”³⁹ által elért óriási sikerek traumatikus élményt jelentettek a latin-amerikai országok számára, és az imperializmus elleni vádak kétségtelenül nem voltak alaptalanok. Éppen ezért lett fontos a saját hagyományok hangsúlyozása, mégha fölöttébb eklekti-

kus módon történt is. Semmiképp sem tekinthetjük tehát véletlennek, hogy a mexikói és a perui agrárreformok a közösségi gazdálkodás Kolumbusz előtti formáit próbálták meg újjáéleszteni, s hogy a mexikói mesztic kultúrában az eljövendő emberiség (a „kozmosz faj”) etalonját látták (Werz 1991: 97 skk).

– Az imperializmus-ellenességet azonban nem feltétlenül kellett szó szerint venni, noha igen hosszú időbe telt, míg az Egyesült Államok erre rájött. Haya de la Torre, a perui APRA alapítója és évtizedek óta elismert vezetője azt állította, hogy az imperializmus Latin-Amerika számára nem a kapitalizmus utolsó, hanem első szakasza, s hogy továbbra is fontos szerepet játszhat a prekapitalista társadalmi struktúrák lebontásában (Haya de la Torre 1961). A külföldi tőkével szembeni populista magatartás tehát rendkívül rugalmas lehetett. Az imperializmus-ellenesség és a gazdasági nacionalizmus a populisták kezében eszköz volt arra, hogy elfogadtassák magukat egyenrangú partnerként, vagy ha mást nem is, legalább kedvezőbb feltételeket alkudjanak ki a függőségi viszonyon belül. A populisták ugyanakkor ezeknek a jelszavaknak a segítségével próbálták meg előteremteni a nagyratörő fejlesztési terveikhez szükséges pénzforrásokat.

A populista ideológia valójában rendkívül hatékony eszköze volt a „tömegek” mozgósításának és egy figyelemre méltó – noha ideiglenes – osztályszövetség létrehozásának. A tömegszervezetek felülről kezdeményezett megalakítása kettős célt szolgált: sorokba rendezte és a régi hatalmi elitiek ellen vonultatta fel a politikai erőket, ugyanakkor kordában tartotta a társadalom alsóbb rétegeinek követeléseit, mindenkor összhangba hozva azokat az iparosítási programmal. A tömeg mozgósítása aligha felelt meg a politikai részvétel tankönyvekben szereplő változatának, önkényuralmi jellege mellett szó sem lehetett az érdekek független kifejezéséről. Ez a stratégia – hogy úgy mondjam – politikai mobilizáció volt politikai részvétel nélkül (Henessy 1969; Stewart 1969). A populista kormányok azonban minden erőfeszítésük ellenére sem voltak képesek a társadalom valamennyi rétegét ellenőrzésük alá vonni, e tekintetben egyik rezsím sem volt teljesen sikeres. Mindig léteztek független szakszervezetek és parasztszövetségek, és a populista rendszerek, amelyek egyáltalán nem voltak totalitáriusak, a fegyelmezésükre irányuló törekvések során tiszteletben tartottak bizonyos határokat.

Az osztályszövetség különböző csoportjainak egybentartására valamennyi rezsím korporatista eszközökhöz folyamodott, híven a régi politikai hagyományokhoz. Az egyes szervezetek nem egymással, hanem az állammal álltak kapcsolatban. A társadalom vertikális szerveződése révén az állam kisajátította az érdekellentétek elsimításának feladatát, ezzel igyekezett nélkülözhetetlenné tenni magát. A bértárgyalásokat például mindig a munkaügyi minisztérium közvetítette, a szakszervezetek és a munkaadók között nem jött létre közvetlen kapcsolat.

Bizonyos mértékig valamennyi populista mozgalom a jóságos vezető, a caudillo imázsát igyekezett elevenen tartani – a caudillót, aki magáénak érzi a tömegek vágyait és igényeit, aki ugyanazon a nyelven beszél és ugyanarra törekszik, mint ők (Werz 1991: 120. skk). Mindazonáltal a személyközpontú hatalomgyakorlás és a vezetők kultuszának mértéke az egyes országokban jelentősen eltért egymástól. Argentínában például, ahol a Perónhoz és feleségéhez való érzelmi kötődés a peronista rendszer lényeges elemét alkotta (Waldmann 1974), igen erős volt a személyi kultusz, Venezuelában viszont elhanyagolható szerepet játszott. A caudillo azonban sehol sem vált a bürokratikus struktúra részévé, noha a populista rendszerek az állami-gazgatásban és a társadalmi szervezetekben is óriásira duzzasztották a bürokráciát, melynek élére mindenhol a caudillo került.

A POPULISTA POLITIKA ANYAGI ERŐFORRÁSAI

A latin-amerikai populista rendszerek olyan célokat igyekeztek egyidejűleg keresztülvinni, amelyek az általános megítélés szerint összeegyeztethetetlenek, s amelyek az európai ipari kapitalizmus kialakulása során történetileg egymás után valósultak meg. A felgyorsított iparosításhoz nélkülözhetetlen tőkefelhalmozást általában mindenhol a bérek alacsonyan tartása, a parasztok kizsákmányolása és/vagy az idegen tőke bevonása tette lehetővé. Külföldi pénzforrások Latin-Amerikában, legalábbis a populizmus kezdeti időszakában, még nem álltak rendelkezésre, mivel az 1930-as években a térség legtöbb kormánya fizetéképtelenné vált. A parasztságot, noha sok helyen kimaradt a populista koalícióból, a megváltásra váró „tömegek” részének tekintették. Ezért a tőkefelhalmozás sztálinista módszere szóba sem jöhetett. Honnan származtak hát akkor a jelentős tőkefelhalmozást, a reálbéremelést, a szociálpolitikát és a társadalmi ellentételezést lehetővé tévő anyagi erőforrások?

A populista rendszerek azért tudtak kezdetben viszonylag jelentős sikereket elérni fejlesztési stratégiájuk és az ezt támogató szövetségek létrehozása terén, mert sikerült rátenni a kezüket a helyi földbirtokosok és a nemzetközi bánya- és olajkitermelő cégek extraprofitjára, legalábbis egy részére. Az olaj esetében ez a módszer viszonylag hosszú időn át egészen jól bevált. A mezőgazdasági és a bányai termékek esetében azonban a konjunktúra nem tartott soká. Argentínában a kormány éppen akkor kezdte elvonni az extraprofitot, amikor az már eltűnőben volt, és 1950-re az állam már támogatni kényszerült a mezőgazdasági termelést. A vezetés ekkor kénytelen volt felhagyni disztributív politikájával, és a populista koalíció omladozni kezdett (Boeckh 1981). Bolíviában a válság elkerülhetetlenné vált, amikor az ónbányák alkalmazotti létszámának túlzott felduzzasztása következtében visszaesett a termelékenység. A túlfoglalkoztatottság, kivált az igazgatási szférában, a középosztály érdekeit szolgálta, ám lényegesen

csökkentette a központi újraelosztásba bevonható javak körét (Mansilla 1987). Venezuelában az 1980-as évekre megcsappantak az olajból származó bevételek, és azóta egyre éleződnek az újraelosztás körüli harcok.

A populista vezetők visszatérésének már semmiféle gazdasági alapja nem volt. A régi szép idők nosztalgikus emlékei fűtötték őket, ám a bőség napjai már letűntek, s az új körülmények közepette a visszatért vezetők nem voltak képesek többé kiegyensúlyozni az ellentétes érdekeket. Az iparosítási és a redisztributív politika ötvözésére tett kísérletek csakhamar fékezhetetlen inflációba torkolltak.¹⁰

Itt kell megemlítenem, hogy Latin-Amerikában a populizmus kritikája és a pluralista demokrácia hirdetése elsősorban a redisztributív rendszer ellen irányul (lásd pl. Romero 1987). A neoliberais válságkezelő politika értelmében az értékek egyedül a piacon keresztül kerülhetnek elosztásra, és az állami újraelosztás ellenkezik a játékszabályokkal. A populizmus neoliberális bírálatát nem csak a pluralista demokrácia iránti újabb elkötelezettség motiválja, hanem az is, hogy az alsóbb osztályokat megfoszsják az állami támogatásoktól. A pluralista berendezkedés azoknak a csoportoknak ad politikai súlyt, amelyeknek megvan az anyagi hátterük ahhoz, hogy létrehozzák saját szervezeteiket. A latin-amerikai országok zömében azonban a társadalom jelentős rétegei nem rendelkeznek az ehhez szükséges erőforrásokkal. A pluralista politika tehát megfosztaná ezeket a rétegeket a demokrácia által számukra nyújtott anyagi előnyöktől, a gazdagok pedig tovább élveznék kiváltságukat: az alacsony adót (Venezuelát illetően lásd Boeckh 1988).

MARAD AZ EGYENSÚLY?

A populizmusnak általában rossz híre van. A szó hallatán a demokrácia korlátozása, a hangzatos és többnyire teljesítetlen ígéretekkel és szerény eredményekkel kísért demagógia és tömeghisztéria jut az eszünkbe. Mind a liberáldemokrata, mind a szocialista szerzők szerint a populizmus letérés a fejlődés általuk helyesnek vélt útjáról.

A populizmus elleni bírálat véleményem szerint az esetek többségében megállja a helyét: a populista rendszerekben általában sérelmet szenvedett a demokrácia, és a tömegek politikai részvételét erősen manipulálták¹¹; a populista vezetők ígérétei nem voltak többek pusztán demagógiánál, s az eredmények ugyancsak elmaradtak az ígéretek mögött. Úgy vélem, Latin-Amerikában a populizmus nem oldotta meg az uralmi válságot, és nem ad választ az átmenetből fakadó jelenlegi problémákra sem.

Mindazonáltal kételyek merülnek föl bennem az effajta értékelés során alkalmazott mércével kapcsolatban. Először is, Európában és az Egyesült Államokban a demokráciának megvan a maga fejlődéstörténete: a tömegek politikai részvétele hosszú időn át meglehetősen

korlátozott volt, és a pluralizmus – mint néhány országban még ma is – alig tett szert jelentőségre¹². Az Egyesült Államokban a bevándorlók politikai integrációját régen egyedül a politikai gépezetek irányították a legdurvább klientélista módszerek alkalmazásával.

Ugyanazt a jelenséget meglehetősen különbözően lehet értelmezni: a populista mozgalmak bevonták a politikába az addig marginalizált csoportokat, és véget vetettek az elit kirekesztő gyakorlatának. Lépéseikkel hatalmas lökést adtak a politikai modernizációnak, és a populista mozgalmak felemelkedésének idején uralkodó társadalmi viszonyokat tekintve ennél többet aligha tehettek. A tömegek politikai részvétele – mely kezdetben valóban manipulált volt – a populista redistributív berendezkedés összeomlása óta sok helyen kialakította a politikai érdekkifejezés viszonylag független, önálló formáit.

A gazdasági egyensúly mindamelllett fölöttébb ingatag. Igaz ugyan, hogy felgyorsult az iparosítás, ám a latin-amerikai országoknak ezért igen nagy árat kellett fizetniük. A térségben honos iparágak hatékonysága nemzetközi mértékkel mérve többnyire alacsony. Az üzemek működőképessége – kevés kivétellel – továbbra is a hagyományos cikkek kivételének eredményességétől függ, és az exportárak legkisebb csökkenése is ipari válságot idéz elő (Córdova 1990). Ráadásul a túlzott protekcionizmus és a belső piac csaknem kizárólagos központi szerepe olyan „járadékosi szemlélet” eluralkodásához vezetett – elsősorban a gyártulajdonosok között –, melyet megtörni szinte lehetetlenség. Ez a hozzáállás még a fejlődés érdekében létrehozott populista szövetségek összeomlása után is tovább él, a járadékra áhítóók a jelek szerint politikailag fölöttébb ellenállónak bizonyulnak.

A neoliberais válságkezelő stratégia képviselői Latin-Amerikában bizonyára szeretnének szabadulni a populista örökségtől. Hogy eredményesek lesznek-e, hogy sikerül-e a beruházási mutatók mellett a szociális körülményeket is javító anyagi fejlődést elérniük, az egyelőre a jövő titka. A válságokat eddig kísérő hatalmas társadalmi átalakulásokat, a velük járó elszegényedést (CEPAL 1990; Schneider 1989) és társadalmi irányvesztést figyelembe véve nem zárható ki újabb populista áramlatok jelentkezése, akkor sem, ha gazdaságilag nincs is sok esélyük a sikerre.

LATIN-AMERIKA ÉS KÖZÉP-, ILLETVE KELET-EURÓPA ÖSSZEHAONLÍTÁSA

A latin-amerikai populista kalandból levonható tanulságokat keresve legalábbis két kérdés merül fel. Az első: elképzelhető-e, hogy Közép- és Kelet-Európában is (újra) megjelenik a populizmus a társadalmi-gazdasági és politikai átalakulások idején? Mint láttuk, a populizmus felbukkanása a gyors változások korához kapcsolódott (és néhány országban láthatóan kapcsolódik ma is), azokhoz a viszonyokhoz, amelyek elbizonytalanítják az embereket a játékszabályokat illetően,

és a társadalom jelentős csoportjait jövedelmük és státuszuk elvesztésével fenyegetik. A második kérdés az, hogy párhuzam vonható-e a két régió átalakulási folyamatai között, hogy az államilag szabályozott és támogatott latin-amerikai gazdaságok némelyikének nyitott, versenyen alapuló piacgazdasággá formálódását kísérő politikai jelenségek tanulsággal szolgálhatnak-e a közép- és kelet-európaiak számára? Ezzel összefüggésben rá kell mutatnom arra, hogy Közép- és Kelet-Európa inkább már túl van a „populista epizódon”, nem pedig előtte (Greskovits 1993: 10). Mostanában gyakran hallunk olyan kijelentéseket, hogy „Keletből Dél lett”¹³, ám ha ez igaz, talán megengedhető néhány összehasonlítást tenni, és az egyik régió történetéből levont tudományos következtetéseket a másik régióra is kiterjeszteni.

A szocialista és a populista rendszer, illetve politika összevetésekor több hasonlóság és különbség is felfedezhető. A rezsim haszonélvezőit (szervezett munkásság és városi, fehérgalléros csoportok), a városok előtérbe állítását, az importhelyettesítés eszközével folytatott iparosítás hangsúlyozását, valamint a makrogazdasági és világpiacon korlátok csaknem voluntarista semmibevételét tekintve állíthatjuk, hogy a szocialista és a populista berendezkedés számos ponton hasonlít egymásra (lásd még Greskovits 1993: 10 skk). Másrésztől azonban a hatalomra kerülő rezsimok kialakulását elősegítő körülmények egészen mások voltak Közép- és Kelet-Európában, mint Latin-Amerikában; ugyanez áll a mögöttük felsorakozó társadalmi erőkre¹⁴ is, úgyhogy maguk a politikai rendszerek¹⁵ alig mutatnak közös vonásokat. Közép- és Kelet-Európától eltérően a latin-amerikai gazdaságok sohasem szűntek meg teljesen piacgazdaság lenni, annak dacára, hogy az állam hol többé, hol kevésbé szabályozta és beavatkozásokkal folyamatosan korrigálta működésüket. Az állami szféra egyetlen latin-amerikai országban sem vált olyan kiterjedté, mint Kelet-Európában, a populista redisztribúció pedig még legkifejlettebb formájában is a sokosság tekintélyes részét kihagyta az elosztásból. Vegyünk egy példát: Közép- és Kelet-Európában az alacsony termelékenység árán fenntartott rejtett munkanélküliség megakadályozta, hogy egyes csoportok a társadalom margójára szoruljanak, ellenben Latin-Amerikában a munkanélküliség mindig látható maradt, nem enyhítették a populista redisztributív intézkedések. Más szóval, a latin-amerikai populizmusok összeomlása alighanem kisebb megrázkódtatást jelentett a társadalom legszegényebb rétegeinek, mint a közép- és kelet-európai szocialista rendszerek bukása. Azonkívül a szocializmus letűnését követően az egyes közép- és kelet-európai országokban gyökeresen eltérő viszonyok alakultak ki.

A válságkezelő politika célja Latin-Amerikában éppúgy, mint Közép- és Kelet-Európában az, hogy a gazdaságot túlnyomórészt a piac szabályozza, s hogy ez az átalakulási folyamat visszafordíthatatlan legyen. E cél érdekében privatizálják az állami vállalatokat, jelentősen csökkentik az állam szabályozó szerepét és gazdasági beavatkozását, gyökeresen megváltoztatják az elosztás módját. Az új programot

többnyire mindkét térségben ugyanazok a politikai elitiek (vagy pártok) viszik véghez, amelyek a lebontásra ítélt populisták, illetve szocialista rezsimiek legfőbb tartóoszlopai voltak. A nemzetközi nyomás itt is, ott is fontos szerepet játszott, noha Latin-Amerikában az egyes országokon belül is jelentékeny erők támogatták a változásokat. Tekintve, hogy Latin-Amerikában a populista rendszer még legszélsőségesebb formájában is csak korlátozott befolyást gyakorolt a gazdaságra, s amellet a piaci szabályokat itt sohasem függesztették fel teljesen, az átalakulások e térségben távolról sem olyan mélyrehatóak és időigényesek, mint a közép- és kelet-európai országokban. Minden jel arra mutat, hogy Mexikó és Argentína például már jócskán előrehaladt a piaci viszonyok kiépítésében.

Latin-Amerikában az átalakulásoknak erős, nagyhatalmú támogatói voltak a világpiacon tekingető polgárságban, míg Közép- és Kelet-Európában ez a tényező hiányzik.

Latin-Amerikában a válságkezelő gazdaságpolitika bevezetésével és a piaci viszonyok kialakításával jelentősen csökkent – és néhány országban még ma is csökken – az alsó és közép osztályok reáljövedelme. Gyakran mondják, hogy hosszú távon a szociális feltételek romlása kerékkötője az egyidejűleg zajló demokratikus folyamatoknak. A szociális körülmények rosszabbodása – kedvezőbb esetben – szigorú korlátokat állít a demokratikus rendszer elé, és eltávolítja a lakosság népes csoportjait a demokráciától. Latin-Amerikában eddig még csupán néhányan tértek le a demokráciába vezető útról, ám a feszültség jelei szemmel láthatóak.

Kérdés, hogy létezik-e valamilyen összefüggés az átalakulás üteme és körülményei, valamint a demokratikus stabilitás között. Ez a kérdés nemcsak Latin-Amerika, hanem Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában is felvethető (részletesen lásd Brock 1993). Tekintve, hogy a szocialista társadalmakat sokkal erősebben áthatotta az egyenlőség elve, mint a populista berendezkedésű latin-amerikai országokat valaha is, és Latin-Amerikában a társadalmi szerkezet még a populista időkben is alapvetően kapitalista maradt, nagy valószínűséggel megjósolható, hogy a piacgazdaság kialakítása a közép- és kelet-európai térségben sokkal mélyrehatóbb és szigorúbb társadalmi differenciálódást idéz elő, mint Latin-Amerikában. Hogy ez mit jelent a közép- és kelet-európai politikai fejlődés szempontjából? *Pinochet* tábornok, Chile egykori diktátora, aki Latin-Amerika eddig legkegyetlenebb neoliberais szerkezetváltási programját vezényelte végig, mostanság az orosz sajtó egyik legkeresettebb riportalánya...

Latin-Amerikától eltérően, ahol a politikai elit köreiből voltaképpen egyetértés uralkodik a változás irányára nézve, a közép- és kelet-európai állami bürokrácián belül továbbra is léteznek még olyan jelentős és befolyásos csoportok, melyek visszafoghatják az átalakulást és megpróbálhatják újból kezükbe venni a hatalmat. A változások lefékezésére tehát nemcsak gazdasági visszaeséshez, hanem politikai regresszióhoz is vezetne. Ráadásul azon, hogy egyre szaporodik a

gazdasági átalakulás kárvallottainak száma, megintcsak a régi uralkodó elitek nyernek. És ezzel eljutottunk az átalakulás során létrehozandó politikai szövetségek kérdéséhez.

Nyilvánvaló, hogy a társadalom piaci elvekhez igazodó átalakítása alapvetően befolyásolja az elosztás rendszerét. Latin-Amerikában, kivált a disztribúció vontakozásában, ma már nem illik populizmusról beszélni. Mint korábban említettem, az új elosztási rend a tehetőseknek kedvez, s ez nem is ért senkit sem váratlanul. Mindazonáltal – Chile s talán Mexikó kivételével – semmi biztatót nem látunk arra nézve, hogy a változások haszonélvezői a neoliberális elképzeléseknek megfelelően valóban az új vállalkozói osztály tagjaihoz méltó erényekkel jeleskednének. Ellenkezőleg, minden jel arra mutat, hogy a produktív vállalkozások helyett a gazdasági spekuláció hódít tért, s a kedvezményezett elit üzleti tevékenysége a pénzügyi tranzakciókra korlátozódik. Az eredmény az eredeti szándékok megcsúfolása lesz: az új rabló kapitalizmus nem kínál majd valódi fejlődési alternatívákat, s előbb-utóbb megrendülnek a legitimitás alapjai. Egynémely latin-amerikai országban a neoliberális rend napról napra agresszívabbá válik, s működésével már-már a szociáldarwinizmus határait súrolja.

Az átalakulás, a nyitott gazdaság és a világgiazi versenyképesség megteremtésére tett kísérlet azon a feltételezésen alapul, hogy a nemzetközi kereskedelemben liberális elvek uralkodnak. Azt hiszem, semmi újat nem mondok azzal, hogy az iménti feltételezés nem mindig felel meg a valóságnak. A fejlett ipari államok nem sokat törődnek azzal, mit tanítanak a mögéjük felzárkózni vágyó országoknak. Az Európai Közösség nemzetközi kereskedelempolitikája egyáltalán nem liberális. A GATT-tárgyalások uruguayi fordulójában a latin-amerikai államoknak még azt sem sikerült elérniük, hogy az Európai Közösség megszüntesse az export-szubvenciót, az európai agrárpiac megnyitásáról nem is beszélve. A közép- és kelet-európai országok többnyire szintén csak álmodoznak az Európai Közösség kereskedelmi korlátozásainak feloldásáról. „Nyitott gazdaságot létrehozni egy bezáruló világban” (Kaplinsky 1984) fölöttébb kockázatos vállalkozás. Sokkal több esély lenne arra, hogy az új piaci mechanizmusok megteremjék várva várt gyümölcsüket, ha minden játékos, az erősek is, betartaná a szabályokat.

Fordította: *Náday Judit*

JEGYZETEK

¹ E tanulmány korábbi változata a „Populizmus a politikában és a gazdaságban: a közép- és kelet-európai események tanulságai” című konferencián hangzott el a budapesti Közép-Európai Egyetemen, 1993. április 2–3-án.

² E toposz gyakran felbukkan a 19. századi és a 20. század eleji liberális és pozitivisták vitáiban. A téma jól sikerült összefoglalását olvashatjuk a közismert argentin liberális politikus és elnök (először 1868-ban megjelent) könyvében (Sarmiento 1974).

- ³ A nyomortelemek lakóiról az 1960-as és 1970-es években született szakirodalom legalábbis arra utal, hogy e rétegek egyesületekbe és klubokba tömörültek, és egyáltalán nem voltak olyan elveszettek a városi környezetben, mint a populizmust feldolgozó irodalom hinni szeretné (lásd pl. Cornelius–Wayne 1969; Goldrich–Platt–Schuller 1970). A városokba vándorolt tömegek számára a klientélista politika, a politikai integráció populista formáinak elfogadása nagyon is racionális választás volt, főleg ha az előttük álló lehetőségeket tekintjük.
- ⁴ Venezuelában azonban a régi gazdasági elitek hanyatlása nem az 1930-as válságnak köszönhető, hanem az őket partszélre szorító olajáremelkedésnek, mely lehetővé tette az előző kormányoknak, hogy az országot agrárgazdaságból viszonylag simán olajgazdasággá alakítsák.
- ⁵ Az akkori idők nemzetközi fejleményeit tekintve (világgazdasági válság, a fejlett ipari államok protekcionista politikája) nem is volt más lehetőség, mint az importhelyettesítés. Ezért aztán fölösleges felróni a latin-amerikai kormányoknak, hogy nem kezdeményezték az exportorientált iparosítást. Más kérdés, hogy később, a világpiac nyitottabbá válásának idején sem változtattak politikájukon. Am akkor az importhelyettesítő stratégia olyan társadalmi előnyökkel járt (a magánszektor egy része és a szakszervezetek számára), amelyek politikailag is elég nyomós érvek bizonyultak az új irányvonal mellett.
- ⁶ Bolíviában az MNR-kormány valójában nem támogatta az agrárreformot, csupán törvényesítette a parasztok földfoglalásait, melyekre a régi rendszer összeomlásakor került sor (Patch 1967).
- ⁷ Venezuelában például az önálló kormányzervek száma 1958 és 1984 között 40-ről 449-re emelkedett (Bigler–Viloria 1986).
- ⁸ Az állami osztály fogalmát Hartmut Elsenhans (1981) vezette be. A szerző e fogalom segítségével a harmadik világban kialakult, szerinte járadékos jövedelmeken alapuló „bürokratikus uralom” sajátosságait kívánta leírni. A járadékos jövedelmek révén az állami osztály nagyfokú önállóságra tett szert, s viszonylag szabad kezet kapott a gazdaságpolitikában. Noha távolról sem értek egyet Elsenhans minden elméleti feltételezésével, azt el kell ismernem, hogy az általa bevezetett fogalom sok mindent megmagyaráz az állami bürokrácia politikai túlsúlyára vonatkozóan.
- ⁹ Az elnevezést S. M. Lipset találta ki (1967).
- ¹⁰ Igen hasznos leírást ad a gazdasági korlátokról és a későbbi populista kísérletek kudarchoz vezető útjáról Dornbusch–Edwards 1990.
- ¹¹ Mindamellett meg kell említenem, hogy néhány esetben, például Venezuelában, a populista párt volt a legfőbb erő, amely a demokráciát támogatta, kulcsszerepet játszott a demokratikus intézmények létrehozásában. A populizmus intézményellenessége tehát nem általánosítható.
- ¹² Gondoljunk például az olyan erőteljesen korporatista államokra, mint Ausztria.
- ¹³ Lásd például Przeworski 1991; 1992 és a harmadik világ helyzetét Közép- és Kelet-Európának a szocializmus utáni fejlődésével összehasonlító elemzések növekvő irodalmát.
- ¹⁴ A latin-amerikai populista rendszereknek jelentős támogatói voltak a belső piacra dolgozó vállalkozói csoportok. E körök mindvégig megőrizték identitásukat, és kritikus tartózkodással szemlélték az állam gazdaságirányítói tevékenységét.
- ¹⁵ Bár a populista állam a lakosság mozgósítására hasonló módszereket alkalmazott, mint a szocialista – tömeggyűlések, a szimbolikus politika kiterjedt alkalmazása –, és az előbbihez hasonlóan a mobilizálást a tömegek politikai részvétele nélkül, a szervezett csoportok feletti önkényuralmi ellenőrzés mellett kívánta megvalósítani, a társadalmat mégsem hálózta be soha olyan mértékben, mint a közép- és kelet-európai szocialista államok. Latin-Amerikában a társadalomnak mindig maradtak olyan szeletei, melyek kicsúsztak az állami ellenőrzés alól; gondoljunk

csak az igen jelentős argentin mezőgazdasági szektorra Perón elnöksége idején, vagy a perui szakszervezetiekre az 1968 után hatalomra került populista katonai rendszer alatt. Egyszóval, a populista berendezkedésű országokban sohasem zárult le teljesen a pluralista demokrácia felé vezető út.

HIVATKOZÁSOK

- Alba, Victor 1966. *Populism and National Awareness in Latin America*. Kansas City: Center of Latin American Studies, Occasional Papers.
- Anglade, Christian–Carlos Fortin (eds.) 1985. *The State and Capital Accumulation in Latin America*. 1.köt. (Brazil, Chile, Mexico). London
- Berquist, Charles 1986. *Labor in America. Comparative Essays on Chile, Argentina Venezuela, and Colombia*. Stanford
- Bigler, Gene, E.–Enrique V. Vilorio 1986. State Enterprises and the Decentralized Public Administration. In: John D. Marty–David J. Myers (eds.) *Venezuela. The Democratic Experience*. New York etc., 183–217.
- Boeckh, Andreas 1979. *Interne Konsequenzen externer Abhängigkeit*. Kronberg/Ts.
- 1981. Renta de suelo y estado. Argentina y Venezuela en los siglos XIX y XX. In: Flichman Guillermo et al. *Renta del suelo y economía internacional*. Amsterdam
- 1988. Die Schuldenkrise und die Krise des bürokratischen Entwicklungsstaates. *Politische Vierteljahresschrift*, (29) 4, 636–655.
- Boris, Dieter 1990. *Arbeiterbewegung in Lateinamerika*. Marburg.
- Brock, Lothar 1933. Lateinamerikanisierung des Ostens? Zur Wechselwirkung zwischen Demokratisierung und wirtschaftlicher Transformation. In: Lothar Brock–Ingomar Hauchler (eds.) *Entwicklung in Mittel- und Osteuropa. Über Chancen und Risiken der Transformation*. Bonn, 165–198.
- Burns, E. Bradford 1980. *The Poverty of Progress. Latin America in the Nineteenth Century*. Berkeley etc.
- CEPAL 1990. Comisión Económica para América Latina y el Caribe. *Magnitud de la pobreza en América Latina en los años ochenta*. Spiegel der latinamerikanischen Presse, 9, 115–125.
- Córdoba, Armado 1990. *La crisis económica mundial y el futuro de América Latina*. Starnberg (Discussion Paper)
- Cornelius, Jr.–A. Wayne 1969. Urbanization as an Agent in Latin American Political Instability: The Case of Mexico. *American Political Science Review*, (63)3, 833–875.
- Di Tella, Torcuato S. 1969. Populism and Reform in Latin America. In: Claudio Véliz (ed.): *Obstacles to Change in Latin America*. New York etc., 47–74.
- Dornbusch, R.–S. Edwards 1990. Macroeconomic Populism. *Journal of Development Economics*, 32, 247–277.
- Ehrke, Michael 1986. *Der staatliche Sektor der mexikanischen Wirtschaft*. Gröschel
- Elsenhans, H. 1981. *Abhängiger Kapitalismus oder bürokratische Entwicklungsgesellschaft*. Frankfurt/New York
- Epstein, Edward C. (ed.) 1989. *Labor Autonomy and the State in Latin America*. London
- Flichman, G. 1977. *La renta del suelo y el desarrollo agrario argentino*. Mexico
- Goldrich, Daniel–Raymond B. Pratt–C. R. Schuller 1970. The Political Integration of Lower-Class Urban Settlements in Chile and Peru. In: Irving L. Horowitz (ed.) *Masses in Latin America*. New York, 175–214.

- Graciarena, Jorge–Rolando Franco 1981. *Formaciones sociales y estructura de poder in América Latina*. Madrid
- Grayson, George W. 1980. *The Politics of Mexican Oil*. Pittsburgh
- Greskovits Béla 1993. *Dominant Economy, Subordinated Politics. The Absence of Economic Populism in the Transition of Eastern Europe*. Working Paper, 1. Budapest: Political Science Department, The Central European University
- Griffin, Keith (ed.) 1971. *Financing Development in Latin America*. London
- Haya de la Torre, Raúl 1961. *Ideología Aprista*. Lima
- Henessy, Alistair 1969. *Latin America*. In: Ionescu–Gellner (eds.) 1969: 28–61.
- Ianni, Octavio 1973. Populismo y relaciones de clase. In: Gino Germani et al. *Populismo y contradicciones de clase en América Latina*. Mexico, 83–150.
- Ionescu, Ghita–Ernest Gellner (eds.) 1969. *Populism. Its Meanings and National Characteristics*. London
- Kaplinsky, R. (ed.) 1984. *Third World Industrialization in the 1980's: Open Economies in a Closing World*. London
- Lipset, S. M. 1967. *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. Garden City, N.Y.
- Mansilla, H. C. F. (ed.) 1974. Möglichkeiten und Grenzen des Dritten Weges. In: H. C. F. Mansilla (ed.) *Probleme des Dritten Weges*. Neuwied, 199–246.
- 1987. *Ausdehnung staatlicher Funktionen und Bürokratisierungstendenzen in Bolivien*. Saarbrücken/Fort Lauderdale
- Mols, Manfred 1987. Begriff und Wirklichkeit des Staates in Lateinamerika. In: Manfred Hättlich (ed.) *Zum Staatsverständnis der Gegenwart*. München, 185–220.
- Patch, Richard W. 1967. Peasantry and National Revolution: Bolivia. In: Kalman Silvert (ed.) *Expectant Peoples. Nationalism and Development*. New York, 95–126.
- Pecaut, Daniel 1973. *Política y sindicalismo en Colombia*. Bogotá
- Powell, John D. 1970. Peasant Society and Clientelist Politics. *American Political Science Review*, (64)2, 411–425.
- Przeworski, Adam 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. New York etc.
- 1992. Wird der „Osten“ zum „Süden“?, der „Herbst des Volkes“ und die Zukunft Osteuropas. *Probleme des Klassenkampfes*, (22)86, 89–97.
- Ratinoff, Luis 1967. The New Urban Groups: The Middle Classes. In: S. M. Lipset–Aldo Solari (eds.) *Elites in Latin America*. Oxford
- Romero, Anibal 1987. *La miseria del populismo. Mitos y realidades de la democracia en Venezuela*. Caracas
- Sarmiento, Domingo F. 1974. *Life in the Argentine Republic in the Days of the Tyrants; or Civilization and Barbarism*. New York
- Schneider, Ingrid 1989. Soziale Auswirkungen von Wirtschaftskrise und Struktur-anpassung in Lateinamerika. In: *Lateinamerika. Analysen–Daten–Dokumentation*, 7.
- Solberg, Carl 1973. The Tariff and Politics in Argentina, 1916–1930. *Hispanic-American Historical Review*, (53)2, 260–284.
- Stewart, Angus 1969. *The Social Roots*. In: Ionescu–Gellner 1969: 180–197.
- Waldmann, Peter 1974. *Der Peronismus*. Hamburg
- Werz, Nikolaus 1991. *Das neuere politische und sozialwissenschaftliche Denken in Lateinamerika*. Freiburg

